

TUNÇ ÇAĞI'NDA MEZOPOTAMYA VE MİSİR İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA LAPİS LAZULİ
LAPIS LAZULI IN THE CONTEXT OF MESOPOTAMIA AND EGYPTIAN RELATIONS IN THE
BRONZE AGE

Ayşe Nur MORKOÇ

Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
aysenurmorkoc@trakya.edu.tr
ORCID No: 0000-0001-9931-2159

Hatice UYANIK

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
hatice.uyanik@gop.edu.tr
ORCID No: 0000-0001-5921-0860

ÖZET

Tunç Çağı'nda Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve İran gibi Eski Yakınoğu medeniyetleri arasında geniş çapta ticari ilişkiler kurulmuştur. Bu ticari ilişkiler çerçevesinde değerlendirildiğinde lapis lazulinin dönemin kıymetli ticari metalleri arasında yer aldığı görülmektedir. Eski Yakınoğu uygarlıkları için bu taşın ana kaynağı Afganistan'daki maden yatakları olup Tacikistan'daki Pamir madenleri de muhtemel kaynaklar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla en yakın kaynağa bakıldığında Mısır ile Afganistan arası yaklaşık 4000 km'dir. Eskiçağ şartlarında bu kadar uzun bir mesafede bu ticari malın tek bir el tarafından tek seferde Mısır'a iletilmiş olması mümkün değildir. Bu taşın Mısır'a hatta Anadolu'ya taşınmasında Mezopotamya uygarlıklarının önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Bu çalışma, Mezopotamya-Mısır ilişkileri bağlamında lapis lazulinin yerini ve bu coğrafyada yaşamış uygarlıklar tarafından taşta atfedilen dini, ekonomik, siyasi ve kültürel değerleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

ABSTRACT

During the Bronze Age, extensive trade relations were established between ancient Near Eastern civilizations such as Mesopotamia, Anatolia, Egypt and Iran. When evaluated within the framework of these commercial relations, it is seen that lapis lazuli was among the precious commercial commodities of the period. For the ancient Near Eastern civilizations, the main source of this stone was the mineral deposits in Afghanistan, and the Pamir mines in Tajikistan were among the possible resources. Therefore, when looking at the nearest source, the distance between Egypt and Afghanistan is approximately 4000 km. It was not possible for this commercial good to have been transmitted to Egypt by a single hand at such a long distance in ancient times. It is known that Mesopotamian civilizations played an important role in the transportation of this stone to Egypt and even to Anatolia. This study aims to reveal the place of lapis lazuli in the context of Mesopotamia-Egypt relations and the religious, economic, political and cultural values attributed to stone by the civilizations that lived in this geography.

Geliş Tarihi:

14.08.2021

Kabul Tarihi:

30.11.2021

Yayın Tarihi:

30.12.2021

Anahtar Kelimeler

Mısır
Mezopotamya
Lapis Lazuli
Ticaret
Hediye

Keywords

Egypt
Mesopotamia
Lapis Lazuli
Trade
Gift

<https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.982726>.

Morkoç A.N. & Uyanık H. (2021). Tunç Çağı'nda Mezopotamya ve Mısır İlişkileri Bağlamında Lapis Lazuli. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(4), 1785-1799.

GİRİŞ

Lapis lazuli, kireçtaşlarının kontakt başkalaşımıyla oluşan kalsit, piroksen ve diğer silikatlarla birlikte bol miktarda lazurit minerali içeren mavi renkli, yarı şeffaf nitelikli değerli bir taştır (Fotoğraf 1). Lapis lazulinin ana kaynağının Mezopotamya ve Mısır'da bulunmamasına rağmen adı geçen coğrafyalarda Tunç Çağı toplulukları tarafından renginden dolayı özellikle tercih edildiği görülmektedir. Öyle ki MÖ 3. binyıldan itibaren bu taşın taklidi yapılarak, lapis lazuli görüntüsünde cam ve fayans üretilmiştir (Çınardalı ve Karaaslan, 2013: 22). Bu nedenle kâtipler, gerçek lapis lazuli ile lapis lazuli rengindeki cam ve fayans materyaller arasındaki farkı yazıtlarda belirtmiştir. Mezopotamya yazınında ^{Na}₄ uqnû, lapis lazuli (veya koyu mavi taşlara benzeyen); ^{Na}₄ uqnû šadî, dağların lapis lazulisini (yani gerçek taş); ^{Na}₄.ZA.GÍN (uqnû) hîp šadî, dağlardan kesilmiş lapis lazuli; ^{Na}₄ ugnû başlu, lapis lazuli (kaynatarak üretilen) (yani cam veya fayans); ^{Na}₄ ugnû kūrî, fırın lapis lazulisini (yani cam veya fayans) olarak belirtilmiştir (Thavapalan, 2019: 312). Eski Mısır yazınında ise “hsbd” cennet ve mavi taş anlamına gelirken, lapis lazulinin takliti “hsbd iry.t” olarak ifade edilmiştir (Mynářová, 2012: 65).

1. ESKİ YAKINDOĞU'DA LAPİS LAZULİNİN TEMİN EDİLDİĞİ KAYNAKLAR VE LAPİS LAZULİ TİCARETİNİN TARİHÇESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Dünyada lapis lazulinin elde edildiği ana kaynaklar, Güney Amerika, Baykal Gölü ve Afganistan'ın Bedaḥşan bölgesi ile sınırlıdır (Sarianidi and Kowalski, 1971: 13; McIntosh, 2008: 166; Zöldföldi et al., 2006: 354-355). Eski Yakındoğu uygarlıklarının bu taşı hangi kaynaklardan temin ettiği üzerine bilim adamları tarafından yapılan çalışmalar ışığında Afganistan'daki Bedaḥşan madenleri (özellikle Sar-i Sang), MÖ 7.-1. binyıllar boyunca Güney Asya'nın kuzeybatısı ve Yakındoğu için lapis lazuli kaynağı olarak tanımlanan ana maden yatakları olarak belirlenmiştir (Herrmann, 1968: 22-29; Law, 2014: 427). Tacikistan'daki Pamir Dağları'nda bulunan maden yatakları, şu an tam olarak doğrulanmamış olsa da diğer potansiyel kaynaklar arasında sayılmaktadır. Baykal Gölü madenlerinin ise coğrafî olarak uzaklığından dolayı Güneybatı Asya'da lapis lazuli ticaretinde önemli bir rol oynamadığı varsayılmaktadır (Massa and Palmisano, 2018: 76).

Lapis lazuli, Neolitik Çağ'dan beri değerli nesnelere ve mücevherlerin üretiminde hammadde olarak kullanılmıştır. Erken İndus ticaret şehri Mehrgarh'daki (Pakistan) MÖ 7. binyıla ait mezarlarda tespit edilen lapis lazuli süs eşyaları, Güney Asya'daki en eski örnekleri oluşturmaktadır (Tosi and Vidale, 1990: 98; Law, 2014: 419). Yarım Tepe'de bulunan (MÖ 6. binyılın sonları) lapis lazuli boncuklar, Kuzey Mezopotamya'daki en erken lapis lazuli ticaretini temsil etmektedir (Moorey, 1994: 88). Kuzey Mezopotamya'da Gawra'da Geç Ubeyd Dönemi'nden itibaren lapis lazuli boncuklar ve mühürler ele geçirilmiştir¹. Güney Mezopotamya'da ise en erken buluntular Cemdet Nasr (Uruk III) Dönemi'ne tarihlenmektedir². Lapis lazulinin sistematik olarak Mezopotamya'ya ulaşması MÖ 4. binyılın ilk yarısından sonra Cemdet Nasr ve Uruk dönemlerinde olmuştur (Moorey, 1994: 88). İran coğrafyasında da, kuzeyde Sialk'ta ve güneyde Susa'daki buluntular MÖ 4. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir³. Lapis lazuli, MÖ 4. binyılın başlarında Mısır ve MÖ 3. binyılın ortalarında ise Anadolu ve Kafkaslar'da biliniyordu (Sarianidi and Kowalski, 1971: 12-13). Lapis lazuli, yerini yavaş yavaş yapay malzemelerle değiştirdiği, MÖ 1. binyıla kadar sürekli olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte oymacılıkta ve MS 7. yy'dan itibaren de pigment olarak kullanımı devam etmiştir (Lo Giudicic, 2017: 638).

¹ Mezopotamya'da tespit edilen lapis lazuli eserlerin Geç Ubeyd'den Cemdet Nasr Dönemi'nin sonuna kadar dağılımına ilişkin arkeolojik veriler, bu taşın ticaretinin başlangıçta Kuzey Mezopotamya'da olduğunu siyasi gelişmelere bağlı olarak daha sonra Güney Mezopotamya'ya geçtiğini göstermektedir (Herrmann, 1968: 29, 31).

² Lapis lazuli nesnelere Güney Mezopotamya'da ilk kez Cemdet Nasr Dönemi'nde Ur, Warka, Khafajah, Telloh ve Suriye'de Tell Brak'ta ortaya çıkmıştır (Herrmann, 1968: 31).

³ Kalkolitik Çağ'da lapis lazuli'den yapılan nesnelere sayısı, İran yaylası ve İndus Vadisi boyunca arkeolojik verilerle teyit edildiği gibi artmıştır (Law, 2014: 419, 429).

2. ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA MISIR'DA LAPIS LAZULİ

Mısır'da yapılan arkeolojik çalışmalarda en erken lapis lazuli örneklerine, Yukarı Mısır'da Süllaleler Öncesi Dönem'de Naqada I'de rastlanmıştır. Naqada I/II'de (yaklaşık MÖ 4000) mezar buluntuları arasında lapis lazuliden yapılmış boncuk ve kakmalar bulunmuştur (Payne, 1968: 58; Stevenson, 2003: 623, Oshira, 2000: 70) (Fotoğraf 2). Naqada IIc'de lapis lazulinin en yoğun olduğu yer el-Gerzeh'tir. Kazısı yapılan 298 mezardan 16'sının içerdiği lapis lazuli miktarı, Süllaleler Öncesi Dönem için en yüksek lapis lazuli miktarını göstermektedir⁴ (Stevenson, 2003: 624). Geç Süllaleler Dönemi öncesine tarihlendirilen T29 mezarı, Naqada'da lapis lazuli boncukların yanı sıra Mezopotamya'dan ithal edilmiş bir silindir mühür içermektedir (Aston et al., 2000: 39).

Lapis lazuli, Mısır'da I. Süllale Dönemi'nde elit kesimin kullanımıyla ilgili olarak sınırlı miktarda görülmektedir. Bu dönemin son kralı Ka'nın mezarında birkaç tane bulunmuştur. Bunlar IV. Süllale Dönemi'ne kadar bilinen son örneklerdir. Çünkü II. ve III. Süllale Dönemi'ne ait tek bir lapis lazuli buluntusu yoktur⁵ (Payne, 1968: 58-61; Stevenson, 2003: 623). Lapis lazuli, Eski Krallık'ta IV. Süllale Dönemi'ne ait arkeolojik veriler arasında tekrar ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Mısır'da lapis lazuliye en eski yazılı referans da IV. Süllale'nin ilk çeyreğinden gelmektedir. Rahotpe'nin mezarındaki eşyaların bir listesinde yer alan bir grup kap "t hsbd" olarak tanımlanmıştır (Payne, 1968: 59). IV. Süllale'den sonra V. -VI. Süllalelerde hatta sonrasında da lapis lazulinin kullanıldığı görülmektedir. IV.-V. ve VI. Süllalelerde çok yüksek miktarlarda olmamakla birlikte lapis lazuli boncuk, amulet yapımında ve kakma malzemesi olarak kullanılmıştır. Bu dönemlere ait lapis lazuli eserler, Giza, Saqqara, Deshaha, Matmar, Mostagedda ve Qau el-Kebir'de bulunmuştur ve en iyi buluntular Kral Sneferu'nun (MÖ 2613-2589) karısı Hetepheres'in mezarından gelmiştir (Sowada, 2009: 184; Stevenson, 2003: 623). Hetepheres'in mezarından gelen gümüş bilezikler üzerindeki kakmalarda hem lapis lazuli hem de onu taklit etmek amaçlı koyu mavi bir dolgu kullanılması çok dikkat çekicidir. Esasen burada kullanılan küçük lapis lazuli miktarı taşın çok değerli ve kısıtlı olduğunu göstermektedir. Bu durum zanaatkarların yeterli taş sahip olmadıklarında, tasarımın simetrisini tamamlamak ve boşlukları doldurmak için yapay lapis lazuli kullandıklarını göstermektedir (Sowada, 2009: 74, 184) (Fotoğraf 3). Eski Krallık Dönemi'ne ait arkeolojik buluntular arasında lapis lazuliye hammadde halinde rastlanılmamıştır.

Orta Krallık'ta XII. Süllale Dönemi'ne ait Tod mezarında bitmiş objelere ek olarak ham lapis lazuli blokları da ele geçirilmiştir (Sowada, 2009: 184) (Fotoğraf 4). Bu buluntudan lapis lazulinin Mısır'a hem işlenmiş olarak hem de hammadde halinde getirilmiş olduğu anlaşılmıştır. XII. Süllale'ye tarihlenen Tod hazinesi Amenemhat II'nin mezarında bulunmuştur (Pierrat-Bonnefois, 2008: 65). İki büyük ikisi küçük olmak üzere dört bronz sandıktan oluşan bu hazine, altın ve gümüş gibi değerli nesnelerin yanı sıra lapis lazuliden yapılmış mühür, amulet, pendant ve çok sayıda boncuk içermektedir (Casanova, 2008: 69). Tod hazinesindeki lapis lazulinin kalitesi nispeten düşük olmakla birlikte rengi soluk maviden, laciverte kadar değişiklik göstermektedir.

Tod hazinesindeki boncukların birçoğu Ur kral mezarlarından keşfedilmiş olan boncuklarla özellikle ilişkili görülmektedir. Boncuklar, Ur kral mezarlarında görülen lapis lazuli eserler gibi düşük kalitede yani kahverengi prit içeren soluk mavi renkte lapis lazuliden üretilmiş olup model itibarıyla benzer özelliklerdedir (Casanova, 2008: 69). Dolayısıyla işçilik ve kalite bakımından benzerlikleri, Tod hazinesindeki lapis lazuli boncukların birçoğunu Mezopotamya'da Ur Kral mezarlarındakilerle çok yakın bir döneme (MÖ 3. binyılın ortalarından MÖ 2. binyılın başlarına) tarihlendirmektedir. Tod hazinesindeki buluntular arasında Mezopotamya kökenli silindir mühürlerde vardır.

⁴Bu durum mezarların bozulmamış soyulmamış olmasıyla açıklanabildiği gibi buradaki topluluk üyelerinin Mezopotamya'daki genişleyen sosyal akımlara daha yakın olmanın sağladığı yeni fırsatlar aracılığıyla materyal elde etme konusundaki sosyal yeteneklere işaret edebilir (Stevenson, 2003: 624).

⁵Andrews'in, "Mısır Eski Eserler Kataloğu Mücevherler I" adlı eseri, bu dönemde Mısır'da lapis lazulinin kullanılmadığını doğrulamaktadır (Andrews, 1981).

Mısır'da lapis lazuli, Naqada I'den itibaren önce boncuk yapımında ve kakma malzemesi olarak, Geç Sülaleler öncesinde amulet ve skrape imalatında, daha sonra mücevher ve mühür yapımında (sadece Nagada III ve Erken Sülaleler Dönemi'nde vazolarıda) kullanılmıştır. XII. Sülale Dönemi'ne ait Tod mezarında boncuk, amulet ve pendantslara ek olarak hammadde olarak da görülmüştür. 3. Ara Dönem'e (MÖ 1069-945) kadar lapis lazuli mücevherlerde çok sık olarak kullanılmıştır. Tutankhamon mezarında tespit edilen mücevherler arasında lapis lazuli önemli bir yer tutmaktadır. Tanis'de tespit edilen yönetici mezarlarında da bu kıymetli taş (XXII. Sülale MÖ 945-715) görülmüştür (Fotoğraf 5,6,7). Sonrasında ise mücevherlerde daha az kullanılan bir unsur olmuştur (Aston et al., 2000: 39-40).

3.AMARNA ARŞİVİ IŞIĞINDA MEZOPOTAMYA VE MISIR İLİŞKİLERİNDE LAPIS LAZULİ

Tunç Çağı'nda Eski Yakınoğu'da siyasi liderler veya ileri gelenlerin; iktidar değişiklikleri, evlilikler, resmî törenler, saray ve tapınak inşası gibi önemli olayları kutlamak gibi çeşitli vesilelerle birbirlerine armağanlar gönderdikleri bilinmektedir. MÖ 2. binyılda lapis lazuli, Eski Yakınoğu, Mısır ve Doğu Akdeniz'de kraliyet armağanlarının bir parçası olarak diplomatik ilişkilerin önemli ve ayrılmaz bir unsuru haline gelmiştir (Mynářová, 2012: 64). Amarna Mektupları'ndan Mezopotamya'da kurulmuş Kassit, Orta Assur ve Mitanni devletlerinin kralları tarafından Mısır'a gönderilen o dönemin değerli hediyeleri arasında lapis lazulinin (hammadde ya da işlenmiş olarak) var olduğu anlaşılmaktadır.

Amarna Çağı'nda Kassitler, Mısır firavunlarıyla yoğun ve yakın seviyede bir diplomatik ilişki tesis etmişlerdir. Kassit krallarının Amarna Arşivi'nde on bir adet mektubu bulunmuştur (Moran, 1992: 6-26). Bu mektuplardan yedi tanesinde Mısır'a gönderilen değerli hediyeler arasında lapis lazuli ve lapis lazuliden yapılmış takılar sıklıkla geçmektedir. Amarna mektuplarından EA 13, bir hediye veya çeyiz listesi olup⁶ bu listedeki lapis lazuli miktarı diğer metinlerde geçenlerden çok daha fazladır.

Mektup numarası	Gönderen	Alıcı	Lapis lazulinin geçtiği yerler
EA 2	Kassit kralı /I. Kadaşman-Enlil	Mısır firavunu /III. Amenhotep	EA 2 (a.y. 6-9)
EA 7	Kassit Kralı/II. Burnaburiaş	Mısır firavunu/ IV. Amenhotep	EA 7 (49-62)
EA 8	Kassit kralı/II. Burnaburiaş	Mısır firavunu/ IV. Amenhotep	EA 8 (8-21)
EA 9	Kassit kralı /II. Burnaburiaş	Mısır firavunu/ Tut'anhamen	EA 9 (19-38)
EA 10	Kassit Kralı/II. Burnaburiaş	Mısır firavunu/ IV. Amenhotep	EA 10 (43-49)
EA 11	Kassit Kralı/II. Burnaburiaş	Mısır firavunu/ IV. Amenhotep	EA 11 (a.y.24-34).
EA 13	Kassit Kralı/II. Burnaburiaş	Mısır Prensesi	EA 13 (ö.y. 5-20; a.y.26,27)

Orta Asur krallarından Asur-uballit dönemin en güçlü devleti olan Mısır ile siyasi ilişkiler kurmuştur. Amarna Arşivi'nde yer alan EA 15 ve EA 16 nolu tabletlerde Asur kralının Mısır firavununa yazdığı mektupta “biraderim” diye hitap etmesi, Asur kralının firavunla eşit statüde olduğunun göstergesidir (Moran, 1992: 37-39). Mektupta Mısır firavununa gönderilen hediyeler arasında lapis lazuliden yapılmış ürünler geçmektedir. Mektuplarda lapis lazuli için özellikle gerçek nitelemesi yapılmıştır.

Mektup numarası	Gönderen	Alıcı	Lapis lazulinin geçtiği yerler
EA 15	Assur kralı/I. Asur-uballit	Mısır- IV. Amenhotep	EA 15 (7-15)
EA 16	Assur kralı/I. Asur-uballit	Mısır- IV. Amenhotep	EA 16 (9-12)

⁶ Bu tabletin, Kassit kralı Burnaburiaş'ın “Mısır prensesine” gönderdiği geniş kapsamlı bir hediye listesi olabileceği gibi “Burnaburiaş'ın kızının çeyizi” olarak gönderilmiş olabileceğine dair iki farklı görüş vardır. Mısır ve Kassit arasında diğer mektuplar incelendiğinde iki seçeneğin de doğru olabileceği görülmektedir. Kassit kralının Mısır prensesi Mayat/Meritaten'in gönlünü çalmak için uğraştığını ve bunun yanı sıra Burnaburiaş'ın kızlarından birinin de Mısır'a gelin olarak gideceği bilindiğinden bu hediye listesinde yazılanların iki prenesten birine gönderildiği kesin iken bunun kim olduğuna dair bir bilgi yoktur (Yılmaz, 2020: 305).

Amarna Arşivi'nde bulunan Mitannilerin Mısır'a göndermiş olduğu mektup sayısı on üçtür. Bunlar EA 17 ile EA 30 arasındaki mektuplardır. Bu mektupları gönderen kişi ise Tuşratta'dır. EA 17-25 arasındaki mektuplar III. Amenhotep'e, EA 26 Tiye'ye, EA 27, 28, 29 IV. Amenhotep'e, hitaben yazılmıştır. III. Amenhotep, Mitanni kralı Tuşratta'nın kızı Tadu-Hepa'yı kendisine eş olarak almıştır. EA 17-25 arası tüm belgelerde Mısır'a gönderilen ürünler arasında lapis lazuli geçmektedir (Moran, 1992: 41-81). Özellikle de EA 22 ve 25, bir hediye listesi olup çok ciddi miktarda lapis lazuli geçmektedir.

Mektup numarası	Gönderen	Alıcı	Lapis lazulinin geçtiği yerler
EA 19	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır- III. Amenhotep	EA 19 (80-85)
EA 21	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır-III. Amenhotep	EA 21 (39-41)
EA 22	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır- III. Amenhotep	EA 22 (i 9-11 ; 48-54, 55-57 ; ii 1-2,3-4,6-8,9,10,20-22, 23-26, 29-32,43-47, 62-64)
EA 25	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır- III. Amenhotep	EA 25 (i 16-26, 31, 33-49,51-58,62-64,71-72 ; ii 3-4, 9-17, 21-23, 26-27,29-31,32-33, 45-50, 60-61 ; iii 43, 47, 52-54, 55-58, 64-67, 70-72 ; iv 21-22,

Yukarıda verilen Amarna arşiv belgelerinden lapis lazulinin, Mezopotamya kralları tarafından Mısır'a gönderilen selamlama hediyeleri ve çeyizler arasında yer aldığı çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Amarna belgeleri EA 14, 26, 27'de ise durum tamamen farklıdır. Bu belgelerde sınırlı da olsa lapis lazulinin ters yönde yani Mısır'dan Mezopotamya'ya gönderilmesi söz konusudur. IV. Amenhotep tarafından gönderilen mektuplardan biri olan EA 14, II. Burnaburias'ın kızının başlık parası mahiyetinde olan uzun bir hediye listesidir. Bu listede yalnızca bir ürünün süslemesinde “*tıpası lapis lazuliden yapılmış bir adet altından küçük koku kutusu*” kullanılmıştır. Aslında bu hediye listesindeki diğer ürünlerle ve Mezopotamya'dan gönderilen eserlerle kıyaslandığında çok küçük bir detay olarak gözükmektedir. EA 26, 27 ve 29'da ise Mitanni kralının Mısır'dan istediği selamlama hediyelerinin gönderilmediğinden bahsedilmiştir. Bu hediyelerin ise altın ve gerçek lapis lazuliden heykel oldukları anlaşılmaktadır:

EA 26 (30-39): “*Sizin kocanız Nimmureya'ya (III. Amenhotep) karşı olan sevgimi unutmayacağım. Sevgimin öncekinden bile daha fazlasını oğlunuz Naphurreya'ya (IV. Amenhotep) göstereceğim. Ama sizin kocanız Nimmureya'nın sözlerine gelince, benim kocanıza dediğim selamlama hediyelerini -siz onları biliyorsunuz- gerektiği gibi göndermediniz ve sizin kocanızdan talep ettiğim som altından dökme heykelleri. Şöyle demiştim: “Kardeşim, altından ve gerçek lapis lazuliden heykelleri bana gönder”* (Moran, 1992: 85).

EA 27 ve 29'dan Mitanni kralının daha önceki mektupta (EA 26) istediği heykellerin gönderilmediğine dair sitem ettiği anlaşılmaktadır:

EA 27 (19-27): “*ve benim için som altından bir heykel ile bir diğer heykel benim kızkardeşim Tadu-Hepa'nın bir heykeli için senin baban Nimmureya'dan talepte bulundum. Ve senin baban şöyle dedi: “sadece som altından heykel vermeye bir süreliğine ara verdim ve sana vereceğim şeyleri lapis lazuliden ve farklı nitelikte (kalitede) altından vereceğim”* (Moran, 1992: 87).

EA 29 (50-54): “*sadece altın olanları isteme, ben sana gerçek lapis lazuliden de yapacağım ve onları sana göndereceğim. Ve Nimmureya, senin baban, ne olursa olsun, söylediklerimi reddetti [veya] her ne olursa olsun beni üzdü”* (Moran, 1992: 94).

EA 29 Mısır'a gönderilen selamlama hediyeleri ile son bulmuştur. Ancak tabletin bu bölümünde tahribatın fazla olması hediyelerin tam olarak anlamamızı zorlaştırmaktadır. Buna rağmen ürünler arasında lapis lazulinin geçtiği anlaşılmaktadır (Moran, 1992: 97).

Yazılı belge ve arkeolojik buluntulardan lapis lazulinin Mezopotamya ve Mısır'a küçük ebatlarda ulaştığı ve küçük boyutlardaki işlerde kullanıldığı görülmektedir. Lapis lazuli, direkt olarak heykel yapımından ziyade heykellerin kaş, göz ve sakal detaylarında kullanılmıştır. Bu durumda EA 26, 27, 29'da Mısır firavunu muhtemelen Mısır'daki birtakım sorunlardan dolayı Mitanni kralına heykelleri som altından göndermek istemediğinden ve ilişkileri de iyi tutmak adına Mezopotamya'da da değerli olduğunu bildiği lapis lazuli heykel vadederek geçiştirmek istemiş gibi gözükmektedir.

Mektup numarası	Gönderen	Alıcı	Lapis lazulinin geçtiği yerler
EA 14	IV.Amenhotep	Kassit Kralı/II. Burnaburiaş	EA 14 ii 9
EA 26	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır- Kraliçe Tiye	EA 26 30-48
EA 27	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır- IV. Amenhotep	EA 27 19-27
EA 29	Mitanni kralı/Tuşratta	Mısır- IV. Amenhotep	EA 29 50-54, 182-185

Amarna mektuplarında Mezopotamya kralları lapis lazuli ürünleri sayarken genellikle “gerçek lapis lazuli” (uqnû šadê (^{NA}₄.ZA. GİN KUR-e) veya uqnû (^{NA}₄.ZA. GİN) vurgulaması yapmışlardır. Çünkü Yakındoğu'da MÖ 3. binyıldan itibaren lapis lazulinin cam ve fayans olarak taklitlerinin yapıldığı bilinmektedir. Gerçek ve yapay lapis lazuliyi ayırt etmek için bu ifadeler kullanılmıştır. Amarna mektuplarından EA 2, 7, 8,10'da ise lapis lazuli nesnelere “^{NA}₄.ZA. GİN” olarak ifade edilmiş gerçek nitelendirilmesi yapılmamıştır. Ancak bazen tek başına “^{NA}₄.ZA. GİN” da gerçek taş için kullanılabilirdi. Bu durumda bu hediyelerin gerçek lapis lazuliden mi yapıldığı ya da taklit mi olduğuna karar vermek zordur. Ancak Amarna Arşivi'ni lapis lazuli nesnelere bağlamında genel olarak değerlendirdiğimizde gerçek taşı kastetmesi daha olası görünmektedir. Taşlar orijinal değil yapay dahi olsa esasen burada önemli olan lapis lazulinin Mısır ve Mezopotamya'da seviliyor olması ve bu taşın elde edilemediği durumlarda taklidinin de makbul olduğudur.

4. MEZOPOTAMYA-MISIR İLİŞKİLERİNDE LAPIS LAZULİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mısır coğrafyasında lapis lazuli madeni yoktur⁷. Mısır'da bu taşın oluşumu için gerekli jeolojik koşullar bulunmamaktadır (Bavay, 1997: 80; Aston et al., 2000: 39). Bu taşın kaynağının Mısır'da bulunmamasına rağmen Eski Mısır'da kullanıldığı yazılı belgelerle ve arkeolojik verilerle tespit edilmiştir. Dolayısıyla lapis lazuli, Orta Asya'dan Mısır'a uzanan ticari ilişkilerin varlığına ışık tutan en açık kanıtlardan biridir. Nitekim yapılan kimyasal analizler sonucunda Mısır'da ele geçirilmiş bir grup lapis lazuli nesnenin Afganistan menşeli olduğu kanıtlanmıştır (Lo Giudice et al., 2017: 649). Tacikistan'daki Pamir Dağları kaynakları da tam olarak doğrulanmamış olsa da muhtemel kaynaklar arasında sayılmaktadır. Yaklaşık 4000 km'lik bu uzun ticaret ağında Mezopotamya'nın önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Bu düşüncüyü destekleyen yazılı ve arkeolojik veriler mevcuttur. Bu düşüncenin en erken kanıtları Mısır'da Süllaleler Öncesi Dönem'den gelmektedir. Bu dönemde Mısır mezarlarında keşfedilen lapis lazuli buluntuların yanı sıra Mezopotamya kültürel etkilerinin çok net görüldüğü arkeolojik veriler (Gebel el-arak bıçak sapı, Hierakonpolis'teki boyalı duvar ve silindir mühürler ve Mezopotamya efsanevi hayvanları) mevcuttur. Bunun yanı sıra hem lapis lazuli hem de Mezopotamya kültürel etkisi Mısır'da I. Süllale Dönemi'nin ortasında kaybolur (Oshira, 2000: 71). II. ve III. Süllaleler dönemlerinde lapis lazuliden yapılmış nesnelere Mısır'da olmadığı görülmektedir. Mısır'da lapis lazulinin görülmediği bu dönem, Mezopotamya'nın Bedahşan ile ticari ilişkilerinin koptuğu Erken Hanedanlık I Dönemi'ne yani Mezopotamya'da da lapis lazulinin görülmediği bir döneme denk gelmektedir (Aston vd. 2000: 39). Mezopotamya'da Erken Hanedanlık I'in başlangıcından

⁷ 12. yy'da Arap coğrafyacı El-İdrisi, Kharga vahası yakınında lapis lazuli madeninin olduğuna dair bir hata yapmıştır. Bu jeolojik olarak mümkün değildir. Hüseyin ve El-sharkawi, Mısır'ın güneybatısında Uweinat Vahası yakınlarında lapis lazuli oluşumunun olduğunu söylediler de bu bilgi doğrulanmamıştır (Aston et al., 2000: 39).

kısa bir süre sonra ticaret kesintiye uğramıştır (Herrmann, 1968: 37). Bundan dolayıdır ki çoğu bilim insanı Mezopotamya'nın Mısır için lapis lazuli tedarikinde önemli rol oynadığını ve Mısır'daki lapis lazuli yokluğunun Mezopotamya'daki gelişmelerle yakından alakalı olduğunu ve bu dönemde ticari ilişkilerinin kesintiye uğraması sonucunda lapis lazulinin Mezopotamya'ya dolayısıyla da Mısır'a ulaşmamış olacağını ileri sürmektedir (Payne, 1968: 59; Herrmann, 1968: 37, 53; Oshira, 2000:71 vd.).

Mısır'da IV. Sülale Dönemi'nden itibaren lapis lazuli muhtemelen Mezopotamya'daki gelişmelere bağlı olarak tekrar kullanılmaya başlanmıştır. XII. Sülale Dönemi'ne ait olan Tod Hazinesi'ndeki lapis lazuli buluntuların hem kalite hem de model bakımından Mezopotamya'da Ur krallarının mezarlarındaki buluntulara çok benzemesi de lapis lazulinin Mısır'a ulaşmasında Mezopotamya'nın rolünü göstermesi açısından önemlidir. Tod Hazinesi, Eski Mısır, Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu medeniyetleri arasında lapis lazuli ticaretinin önemini göstermesi açısından son derece önemli bir keşiftir.

Mezopotamya ve Mısır arasındaki ticari ilişkilerde iki coğrafya arasında Naqada II Dönemi'nden itibaren (Ward, 1964a: 133) Suriye ve Filistin coğrafyası aracı olmuştur⁸. Suriye iki bölgeyi birbirine bağlayan ticaret yolları vasıtasıyla Halaf Dönemi'nden itibaren Mezopotamya ile doğrudan temas halindeydi. Bu bağlantı sonraki dönemlerde de devam etmiş Tunç Çağı'nda uluslararası düzeye ulaşmıştır⁹. Dolayısıyla Mezopotamya'dan gelen ürünler, ya Suriye-Filistin'den geçen kara yoluyla ya da Suriye kıyı limanlarından geçen teknelerle Nil Deltası'na girerek Mısır'a ulaştırılmışlardır¹⁰ (Ward, 1964b: 44; Huang, 2018: 397).

MÖ 2. binyılın ortalarında Mezopotamya'daki siyasi güçler ile Mısır arasında doğrudan siyasi ve kültürel bağlar kurulmuştur. Amarna Mektupları'ndan da anlaşılacağı üzere Mısır ve Mezopotamya'daki krallar arasında yoğun bir hediyeleşme trafiği mevcuttu. Bu dönemde Mezopotamya krallarının Afganistan'dan getirilen lapis lazulinin Mısır'a taşınmasında aracı rol oynadıkları görülmektedir¹¹.

Lapis lazuli Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da boncuk, amulet, mühür yapımında ve kakma malzemesi olarak küçük obje yapımında ve süslemede çok sık kullanılmıştır (Fotoğraf 2, 3,4,5,6,7,8,9,10). Mısır'da Mezopotamya'dan farklı olarak skrabelerin yapımında lapis lazulinin kullanıldığı görülmektedir (Fotoğraf 11,12). Bu durum ise skrabelerin Mısır'a has nesnelere olarak görülmesiyle açıklanabilir. Mısır'da lapis lazuli kullanımı, Mezopotamya'daki kadar yoğun olmamıştır. Ancak 1936'da Mısır'da keşfedilen Tod Hazinesi (Pierrat-Bonnefois, 2008: 65-67), Ur kraliyet mezarlarındaki lapis lazuli buluntularından sonra en çok lapis lazuli miktarı içeren arkeolojik buluntudur (Lo Giudice et al., 2017: 638).

Her iki coğrafyada da lapis lazuli nesnelere buluntu yerlerine bakıldığında yönetici ve elit kesimin mezarlarıyla ilişkili görülmektedir. Amarna Arşivi'nden, bu taşın Mezopotamya kralları tarafından kendilerine denk seviyede gördükleri krallara hediye olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Esasen lapis lazuli hem Mezopotamya'da hem de Mısır'da egzotik bir taş olmuştur ve bu taşı elde etmek bir güç ve

⁸ Mısır ve Mezopotamya arasında direk bir bağlantı olduğu ve bunun Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan önemli bir kanal olarak görülen Mısır'ın doğu çölü Wadi Hammamat ile olduğu düşünülmüştür. Bu rota halen tartışmaya açık olsa da ihtimal rotalar arasında yer almaktadır. Lapis lazulinin, Mezopotamya'yı tamamen atlayarak diğer mübadele coğrafyalarında da dolaşmış olabileceği de diğer ihtimaller arasında yer almaktadır (Stevenson, 2003: 624).

⁹ Doğu ile batı arasında çeşitli ürünlerin aktarımına imkân veren ticaret yollarının geçiş güzergâhında yer alması ve Asya'nın Akdeniz'e açılan bir kapısı özelliği taşımasından dolayı çağlar boyunca büyük devletlerin bu coğrafyayı ele geçirmek için zorlu mücadeleler vermesine neden olmuştur.

¹⁰ Mısır'da Erken Sülaleler Dönemi'nde Ugarit kereste ticareti ve lapis lazuli gibi diğer egzotik ürünler için muhtemel bir antrepo olarak ortaya çıkmaktadır (Sowada, 2009: 52). Levant sahillerinde yer alan Biblos ise Mezopotamya ve Mısır arasında muhtemel bir aracı olarak görülmektedir (Stevenson, 2003: 624).

¹¹ Hediye ve ticari ilişkilerin yanı sıra askeri seferler sonucunda da lapis lazuli temin edilmiştir. Thutmose III, Megiddo şehrinden altın, lapis lazuli ve değerli taşları yağmalamıştır (Casanova, 2008: 68).

statü göstergesi kabul edilmiştir. Bu durum ise lapis lazulinin Tunç Çağı'nda önemli bir prestij malzemesi olduğunu göstermektedir.

Lapis lazuli, carnelian, turkuaz ve malahit gibi kutsal bir taş olarak kabul edilmiştir. Hem Mezopotamya hem de Mısır kozmolojisinde yıldızlı geceyi temsil etmektedir. Dolayısıyla gündüz-gece ilişkisi ve yeniden doğuşla ilişkilendirilmiştir. Mezopotamya'da tanrıların ve kralların sakalları lapis lazuli ile tasvir edilirken, Mısır'da Tanrıça İsis, lapis lazuli ile eşleştirilmiştir (Winter, 1999: 58, d. 48). Bu durum lapis lazulinin ne kadar değerli bir taş olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Lapis lazuli renginden dolayı Tunç Çağı'nda çok sevilen bir taştı. Ancak her iki coğrafya da lapis lazuli kaynaklarına çok uzak olduğundan söz konusu taşın elde edilmesi çok zor ve maliyetli bir işti. Çok sevilen ve aranan bir taş olduğu için artan talebi karşılamak amacıyla yapay lapis lazuli üretilmeye başlanmıştır.

Her iki coğrafyada lapis lazulinin koruyucu bir güce sahip olduğunun yanı sıra hastalıkları iyileştirici bir özelliğinin de olduğu inancı yaygındı (Uyanık ve Morkoç, 2021: 167). Mezopotamya ritüellerini anlatan metinlerde bu taşın hastalıkları tedavi etmek amacıyla kullanıldığı çok sık geçmektedir. Mısır'da ise Orta Krallık'ın bir büyü metninde yeni doğmuş bir bebeğin boynuna mavi ve yeşil lapis lazuli, jasper ve turkuaz boncukların, onu güçlü kılan büyülerle asılması da lapis lazulinin Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da koruyucu bir güce sahip olduğu düşüncesinin varlığını güçlendirmektedir (Winter, 1999: 50; Eliade, 2020: 40, d.2). Mezopotamya coğrafyasında lapis lazuli majik yöntemlerle tedavide kullanılmışken, Mısır'da bu taşın farmasötik olarak ayrıca yararlandığı görülmektedir. MÖ 1534 yılına tarihlenen Ebers Papirüsü'nde göz tedavisinde gerçek lapis lazulinin kullanıldığı iki tarif vardır. Önemli bir göz hastalığı olarak Eskiçağ insanının zihnini zorlayan katarakt tedavisi için lapis lazulinin kullanıldığı bir yöntem geliştirilmiştir. Reçete 378, sütün içinde yeşil veya siyah göz boyaları veya sürme (malahit veya kükürtlü kurşun ayrı ayrı), krokodil gübresi ve ne oldukları tam olarak bilinmeyen iki bitkisel bileşenle gerçek lapis lazuli karışımını önerir. Karışım her iki gözün dışına uygulanır (Bryan, 1930: 99). Reçete 390'da ise, her iki gözdeki kan damarlarını yok etmek (muhtemelen damar genişlemesi veya konjiktivit) için eşit miktarda yeşil ve siyah sürme, lapis lazuli, aşı boyası ve bal içeren yumuşak bir karışım göz yüzeylerine uygulanır (Duffin, 2014: 84).

SONUÇ

Mısır'da Tunç Çağı'na ait arkeolojik veriler arasında ve yazılı belgelerde Mısır coğrafyası için egzotik bir taş olan lapis lazulinin yer alması, bu dönemde Mısır'ın doğu ile ticari ve siyasi bağlantılarını gösteren kesin kanıtlardan biridir. Mısır'da kullanılmış olan lapis lazulinin kaynağı Afganistan olup Tacikistan'daki Pamir yatakları da muhtemel kaynaklar arasında yer almaktadır. Dönemin şartları değerlendirildiğinde böyle uzun bir mesafede bu taşın ticaretinin tek bir el tarafından yapılması mümkün görünmemektedir. Mezopotamya uygarlıkları bu taşın Mısır'a iletilmesinde önemli rol oynamışlardır. Başlangıçta Mezopotamya ve Mısır arasında direkt değil de dolaylı bir ticari temas olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya ve Mısır arasındaki bu dolaylı ticarete Suriye ve Filistin coğrafyasının aracı rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yani kara ve deniz yoluyla Mezopotamya'ya ulaştığı bilinen lapis lazuli, ticari ilişkiler doğrultusunda Suriye ve Filistin üzerinden de Mısır'a ulaşmıştır. MÖ 2. binyılda ise lapis lazuli Eski Yakındoğu ülkeleri arasında kraliyet hediyelerinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. MÖ 2. binyılın ortalarında Mezopotamya'daki siyasi güçler ile Mısır arasında doğrudan siyasi ve kültürel bağlar kurulmuştur. Dolayısıyla bu dönemde Mezopotamya krallarının Afganistan kökenli lapis lazulinin Mısır'a taşınmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir.

Mezopotamya-Mısır ilişkileri bağlamında ele alındığında lapis lazulinin her iki coğrafyada da aynı değere sahip olduğu ve aynı amaca hizmet etmiş olduğu görülmektedir. Her iki coğrafyada da bu taşın prestij malzemesi kabul edildiği, kutsal sayıldığı ve birtakım sihirli güçlere sahipmiş gibi algılandığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Andrews, C. (1981). *Catalogue of Egyptian Antiquities in the British Museum-Jewelry 1*. London: British Museum Press.
- Aston, B, Harrell, J. and Shaw I. (2000). "Stone". P. T. Nicholson ve I. Shaw (Ed.) In *Ancient Egyptian Materials and Technology* (pp. 5-77). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bavay, L. (1997). *Matière Première et Commerce à Longue Distance: le Lapis-Lazuli et l. Égypte Prédynastique*. *Archéo-Nil* 7, 79-100.
- Bryan Cyril P. (1930). *Ancient Egyptian Medicine the Papyrus Ebers*. Chicago: Ares Publisherhs.
- Casanova, M. (2008). Lapis Lazuli. J. Aruz, K. Benzel ve M. Evans (Ed.). *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium BC*. (pp. 68-70). New Haven and London: Yale University Press.
- Çınardalı-Karaaslan, N. (2013). Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Frit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma. *Belleten*, 278(77), 15-72.
- Duffin C. J. (2014). The Pharmaceutical use of Lapis Lazuli in the Ancient East. *British Society for the History of Pharmacy*, 44 (4), 84-87.
- Eliade, M. (2020). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. (Çev.) M. Özcan, Doğubatı Yayınları: Ankara.
- Herrmann, G. (1968). Lapis Lazuli: The Early Phases of Its Trade. *Iraq*, XXX(1), 21-57.
- Huang, H. (2018). The Route of Lapis Lazuli: Lapis Lazuli Trade from Afghanistan to Egypt During Mid-late Bronze Age. 4th Annual International Conference on Modern Education and Social Science. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*, V.183, 391-399.
- Law, R.W. (2014). Evaluating Potential Lapis Lazuli Sources for Ancient South Asia Using Sulphure Isotope Analysis. C.C. Lamberg-Karlovski, B. Genito ve B. Cerasetti, (Ed.), "My life is like the Summer Rose": Maurizio Tosi e l'Archeologia come modo di vivere. *Papers in honour of Maurizio Tosi for his 70th birthday*. Archaeopress (pp. 419-429). Oxford: Archaeopress.
- Lo Giudice, A., Angelici, D., Re A., et al. (2017). "Protocol For Lapis Lazuli Provenance Determination: Evidence for an Afghan Origin of the Stones Used for Ancient Carved Artefacts Kept at the Egyptian Museum of Florence (Italy)". *Archaeol Anthropol Sci*. 9, 637-651.
- Massa, M. and Palmisano, A. (2018). Change and Continuity in the Long-distance Exchange Networks between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia, c.3200- 1600 BC. *Journal of Anthropological Archaeology*, 49, 65-87.
- McIntosh J. R. (2008). *The Ancient Indus Valley*. California: ABC-CLIO.
- Moorey, P.R.S. (1994). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*. Oxford: Clarendon Press.
- Moran, W. L. (1992). *Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Mynářová, J. (2012). From the mountain or from the kiln? Lapis lazuli in the Amarna Letters. G. del Olmo Lete, J. Vidal ve N. Wyatt (Ed.). *The Perfumes of Seven Tamarisks Studies in Honour of Wilfred G. E. Watson* (pp. 63-69). Germany: Ugarit Verlag.
- Oshira, M. (2000). A Study of Lapis Lazuli in the Formative Period of Egyptian Culture: An Approach in Terms of Culture Contact. *Orient*, 35. 60-74.
- Payne, J. C. (1968). Lapis Lazuli in Early Egypt. *Iraq* 30(1), 58-61.
- Pierrat-Bonnefois, G. (2008). The Tod Treasure. J. Aruz, K. Benzel ve M. Evans (Ed.). *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the second Millenium BC*. (pp. 65-67). New Haven and London: Yale University Press.
- Sarianidi, V.I. and Kowalski, L.H. (1971). The Lapis Lazuli Route in the Ancient East. *Archaeology* 24 (1/1), 12-15.
- Sowada, K. N. (2009). *Egypt in the Eastern Mediterranean during the Old Kingdom: An Archaeological Perspective*. Fribourg, Switzerland / Göttingen. Germany: Academic Press / Vandenhoeck Ruprecht.
- Stevenson, A. (2003). Egypt and Mesopotamia. H. Crawford (Ed.) in *The Sümerian World* (pp. 620-636). London: Taylor & Francis Ltd.
- Thavapalan, S. (2019). The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia. *Culture and History of the Ancient Near East*, 104. Leiden: Brill.
- Tosi, M. and Vidale, M. (1990). 4th Millennium BC Lapis Lazuli Working at Mehrgarh, Pakistan. *Paléorient* 16, 89-99.
- Uyanık H. ve Morkoç A.N. (2021). Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 160-181.

- Ward, W. A. (1964a). Relations between Egypt and Mesopotamia from prehistoric times to the end of the Middle Kingdom(Concluded). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 7 (2), 121-135.
- Ward, W. A. (1964b). Relations between Egypt and Mesopotamia from prehistoric times to the end of the Middle Kingdom. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 7 (1), 1-45.
- Winter, I. J. (1999). The Aesthetic Value of Lapis Lazuli in Mesopotamia. *Cornaline et pierres précieuses*. A. Caubet (Ed.). *La Méditerranée de l' Antiquité à l' Islam* (pp. 43-58). Paris: Musée du Louvre.
- Yılmaz, C. (2020). *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi ve Sosyal Görünümü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Zöldföldi, J., Richter, S., Kasztovszky, Z. and Mihali, J. (2006). Where does lapis lazuli come from? Non-destructive provenance analysis by PGAA, in: J. Pérez-Arantegui (Ed.), *Proceedings of the 34th International Symposium on Archaeometry, Zaragoza 3-7 May 2004* (pp. 353-36). Istitucion Fernando el Catolico, Zaragoza.

İnternet Kaynakları

<https://www.metmuseum.org/erişim tarihi-10.10.2020>

<https://egypt-museum.com/erişim tarihi-10.10.2020>

EXTENDED SUMMARY

Purpose

This study aims to reveal the place of lapis lazuli in the context of Mesopotamia-Egypt relations and the religious, economic, political, and cultural values attributed to stone by the civilizations that lived in this geography.

Methodology

In the context of Mesopotamia and Egypt relations in the Bronze Age, lapis lazuli has been discussed in the light of written and archaeological data. Research works on this subject have also been used in a comparative way.

Findings

Lapis lazuli is a precious, blue-colored stone, the main component of which contains lazurite (Na, Ca) 8 (AlSiO₄)₆ (SO₄, S, Cl)₂, and consists of several different minerals together with calcite, pyrite and other silicates. Its hardness is about 5.0-5.5. Lapis lazuli is generally formed by contact metamorphism of limestones. Its most beautiful color is a deep blue, lightly covered with rice yellow pyrite particles. The absence of white calcite veins and few pyrite residues increase the value of the stone. Stones containing too much calcite or pyrite are less valuable than others. The presence of pyrite in the stone is often important to distinguish natural lapis lazuli from many lapis imitations. There are a limited number of lapis lazuli resources in the world, and the main production areas in the world where lapis lazuli are obtained are South America, Lake Baikal and the Badkhash region of Afghanistan.

Due to its distinctive blue color and rarity, lapis lazuli has been used in the manufacture of precious objects and jewelry (beads, jewelry, seals, small decorative artworks, etc.) since the Neolithic Age. The earliest evidence of the use of lapis lazuli in South Asia comes from archaeological finds in the early Indus trading city of Mehrgarh (Pakistan), where lapis lazuli ornaments were discovered in tombs from the 7th millennium BC. Although lapis lazuli spread throughout the Middle East in the 3rd millennium BC, the lapis lazuli trade reached as far as the Euphrates-Tigris and Egypt.

The inclusion of lapis lazuli, an exotic stone for Egyptian geography among the archeological data and written documents belonging to the Bronze Age in Egypt, is one of the definitive evidences showing the commercial and political connections of Egypt with the east during this period. The source of lapis lazuli used in Egypt is Afghanistan and Pamir deposits in Tajikistan are among the possible sources. Considering the conditions of the period, it is not possible to trade this stone at such a long distance by a single hand. Mesopotamian civilizations played an important role in the transmission of this stone to Egypt. Initially, it is thought that there was not a direct but indirect commercial contact between Mesopotamia and Egypt. It is understood that Syria-Palestine played an intermediary role in this indirect trade between Mesopotamia and Egypt. In other words, lapis lazuli, which is known to reach Mesopotamia by land and sea, reached Egypt via Syria-Palestine in line with trade relations. In the 2nd millennium BC, lapis lazuli has become an indispensable element of royal gifts among the Old Near Eastern countries. Direct political and cultural ties were established between the political forces in Mesopotamia and Egypt in the middle of the second millennium BC. Therefore, it is seen that the kings of Mesopotamia played an important role in the transport of Afghanistan origin lapis lazuli to Egypt during this period.

In the Egyptian country, lapis lazuli was used in making beads and inlaid material before Naqada I, and in making amulets and scarabs before the Late Dynasties. It was later used in making jewelry and seals (only in vases during the Naqada III and Early Dynasty periods). In addition to beads, amulets and pendants, it was also seen as a raw material in the XII. Dynasty Tod tomb. Lapis was used frequently in jewelry until the 3rd Intermediate Period (1069-945 BC). It was prominent in the jewels in the Tutankhamon tomb and was seen in the ruler's tombs in Tanis (XXII. Dynasty 945-715 BC). Later, it became a less used item in jewelry. Lapis lazuli was used continuously until the 1st millennium BC, when it was gradually replaced by artificial materials. However, it has continued to be used as carving. It has been used as a pigment since the 7th century AD.

Conclusion and Discussion

When considered in the context of Mesopotamia-Egypt relations, it is seen that lapis lazuli has the same value in both geographies and served the same purpose. In both geographies, it was understood that this stone was considered a prestige material, considered sacred and perceived as having some magical powers.

EKLER

Fotoğraf 1. İşlenmemiş Lapis Lazuli

Fotoğraf 2. Lapis lazuli Boncuk Kolye/Naqada II
<https://www.metmuseum.org/>

Fotoğraf 3. Kraliçe Hetepheres'in Değerli Taşlarla İşlenmiş Gümüş Bilezikleri
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 4. Tod Hazinesi'nden Ham Lapis Lazuli ve Boncuklar
(Pierrat-Bonnefois, 2008: 67)

Fotoğraf 5. Tutankamon Mezarında Bulunan Merhem Kutusu
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 6. Lapis Lazuli ile Süslenmiř Altın Mücevherler
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 7. Tutankamon'un Lapis Lazuli ve Yarı Değerli Taşlarla İşlenmiş
Altın Maskesi, Altın Tabutu ve Altın Tahtı
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 8. Lapis Lazuli Çift Dilli Silindir Mühür/Orta Krallık
<https://www.metmuseum.org/>

Fotoğraf 9. Lapis Lazuli Amulet/Orta Krallık
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 10. Lapis Lazuli Amulet/ Yeni Krallık
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 11. Pendant
<https://egypt-museum.com/>

Fotoğraf 12. Tutankamon'un Skrabeli Bileziği
<https://egypt-museum.com/>